

'İLERLEME' KAVRAMI ÜZERİNE TARİHSEL BİR İNCELEME

Ercan SALGAR*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı ilerleme kavramının anlam ve tarihsel kökenini araştırmaktır. Bu maksatla öncelikle tarihsel perspektifte (Antik Yunan düşüncesinden başlayarak Ortaçağ Hristiyan Dünyası, Modern dönem, Aydınlanma dönemi ve XIX. yüzyıla kadar olan süreçte) ilerleme kavramının anlam ve kökenine ilişkin öne sürülen tezler ortaya konulmuştur. Daha sonra bu tezler ilerleme kavramının etimolojik çözümlemesi ile mukayese edilerek bir sonuca varılmıştır. Bu sonuca göre 'ilerleme' kavramının sanılan aksine ilk kez modern dönemde değil de, Ortaçağ Hristiyan dünyasında karakterize olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İlerleme, İlerlemenin Tarihi, Tarihsel İlerleme, Toplumsal İlerleme, Bilimsel İlerleme

(An Historical Investigation on the Concept of Progress)

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the historical origins and meaning of the concept of progress. I first try to put forward the theses concerning the meaning and origin of the concept of progress in a historical perspective (beginning from the Ancient Greek thoughts, through the Medieval Christian world, the Modern era, Enlightenment and, up to the XIX. century). Then I reach a conclusion by comparing these theses with etymological analysis of the concept of progress. According to this conclusion, contrary to popular belief, it will be claimed that the concept of progress emerged for the first time in Medieval Christian world and not in the Modern era.

Keyword : Progress, History of Progress, Historical Progress, Social Progress, Scientific Progress

* Dr., Kastamonu Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim elemanı

FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2015 Bahar, sayı: 19, s. 311-324
ISSN 1306-9535, www.flsfdergisi.com

Giriş

Batı medeniyetinin oluşumunda ve gelişiminde en etkili kavram veya fikirlerden biri olan ilerlemenin ne olduğu ve tarihsel olarak hangi dönemde ortaya çıktığı hususunda tam bir uzlaşının sağlandığı söylenemez. Bunun en temel gerekçelerinden birisi 'ilerleme' kavramının normatif bir karakterde olması ve bu normatifik ekseninde değer yüklü olmasıdır. 'İlerleme' kavramına yüklenen bu norm ve standartların tarihsel süreç içerisinde değişik güçler tarafından kurgulanması farklı 'ilerleme' tanımlarının/tasarımlarının oluşmasına yol açmıştır.

Genellikle 'ilerleme' kavramının ilk kez modern dönemde ortaya çıktığı ve Aydınlanma döneminde son formuna ulaştığı yaygın bir kanıdır. Bu düşünceyi savunanlar (J.Burry ve P. Rossi) için ilerleme (progressus) kavramını karakterize eden düşünce modern bilim imgesidir. Bilimsel bir yöntemle ve doğaya egemen olma isteğiyle karakterize olan modern bilim imgesi, ilerleme (progressus) kavramının (ya da fikrinin) oluşmasında etkili olmuştur.¹

Öte yandan yakın zamana kadar farklı tezlerin öne sürüldüğü de görülmektedir. Çağdaş düşünürlerden Amerikalı sosyolog R. Nisbet, *History of The Idea of Progress* (İlerleme Kavramının Tarihi) adlı eserinde birçok düşünürün aksine² ilerleme kavramının/fikrinin ilk kez Grek ve Romalılarda ortaya çıktığını ve bunun örneklerini ise Hesiodos, Xenophanes, Protogoras, Platon, Aristoteles, Lucretius ve Seneca gibi düşünürlerin eserlerinde görebileceğimizi ileri sürer.³

Bu tartışmalar tarihsel perspektifte ilerleme (progress) kavramının ya da fikrinin anlamı ve tarihsel olarak hangi dönemde ortaya çıktığı hususunda belirsizliklerin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın temel amacı, ilerleme kavramının anlam ve tarihsel kökenini anlamak ve açıklamaya çalışmaktır. Bu maksatla 'ilerleme' kavramının anlam ve kökenine yönelik öne sürülen tezleri tarihsel perspektifte ortaya koyup, daha sonra bu tezleri ilerleme kavramının etimolojik çözümlemesi ile mukayese ederek bir sonuca varılacaktır.

1. Antik Dönemde 'İlerleme' (Prokope) Kavramı: Döngüsel Anlayışın Bir Boyutu Olarak 'Prokope'

Spekülatif düşüncenin ortaya çıktığı ve geliştiği dönem olan Antik Çağda (Greklerde) 'ilerleme' kavramının olup olmadığı ya da kullanılıp kullanılmadığı halen de tartışma konusudur. Bu tartışmayı körükleyen

¹ Paolo Rossi, *Gemi Batıyor, Seyreden Yok. İlerleme Fikri*, Çev: Durdu Kundakçı, Dost Kitabevi, Ankara, 2002, s. 43.

² Nisbet, burada özellikle Burry'nin görüşlerini eleştirmektedir. Burry, *Idea of Progress* adlı eserinde çeşitli gerekçeler öne sürerek 'ilerleme' kavramının ilk defa Antik ve Roma düşüncesinde kullanılmadığını savlamaktadır. Ayrıca Bkz, Burry a.g.e, s. 7; Nisbet a.g.e, s. 10-11.

³ R. Nisbet, *History of The Idea of Progress*, Transaction Publisher, USA, 1998, s. 12.

gerekçe ise 'ilerleme' kavramının normatiflik ekseninde değer yüklü olmasıdır. Bu nedenle 'ilerleme' kavramının anlamı ve kökeni üzerine farklı argümanlar ileri sürülmüştür. Bu farklı argümanlardan birisini öne süren düşünür R. Nisbet'tir (1913-1996).

R. Nisbet, *History of The Idea of Progress* (İlerleme Kavramının Tarihi) adlı eserinde birçok düşünürün aksine⁴ ilerleme fikrinin ilk kez Grek ve Romalılarda ortaya çıktığını ve bunun örneklerini ise Hesiodos, Xenophanes, Protogoras, Platon, Aristoteles, Lucretius ve Seneca gibi düşünürlerin eserlerinde görebileceğimizi ileri sürer.⁵ Nisbet'e göre Antik dönemde Xenophanes'in (M.Ö. 570-480) ifade ettiği şu sözler Batı dünyasında birçok düşünür tarafından ilerleme fikrinin ilk örneği olarak kabul görmüştür. "*Tanrı insanlara başlangıçta her şeyi vermedi, insanlar zamanla araştırarak buldular.*"⁶

Xenophanes'e ait olan bu ifadelerin 'ilerleme' kavramının anlamına işaret ettiği savını dikkate almadan önce, R.Nisbet'in burada ilerleme kavramının işaret ettiği anlamı veya ilerleme kavramının anlamsal çerçevesini belirlemeden, Xenophanes'e ait olan bu ifadelerle 'ilerleme' kavramını bağdaştırıp, Antik düşünülere mal etmesi bilgi kuramsal açıdan yetersiz gözükmemektedir. Dolayısıyla burada doğru bir tespit yapmak adına Antik Yunan da hangi terimin 'ilerleme' kavramına karşılık geldiğini belirlemek, bizlere 'ilerleme' kavramının anlamsal sınırını çizmede yardımcı olacaktır.

Alman düşünür C. Meiner'in aktardığına göre, Antik Yunan'da 'ilerleme' kavramına karşılık gelen birçok kelime vardı. Bunlar: 'epididonai', 'prokoptein', 'epidosis' ve 'prokope'. Cicero (M.Ö.106-43) bu terimlerden prokope'yi Latince 'progressus' ve 'progressio' terimlerine çevirmiştir.⁷ Latince 'progressus' terimi de İngilizceye 'progress' olarak çevrildiği için, Antik Yunan'da kullanılan 'prokope' teriminin günümüzdeki 'progress' teriminin anlamsal karşılığı olduğu söylenebilir. Fakat burada diller arasında doğrudan bir anlam geçişkenliğinin olmadığını ve yazarların da çeviri hatası yapma olasılıklarını göz önünde bulundurarak, ayrıca 'prokope' teriminin kullanım alanlarını analiz etmek daha güvenilir bir yol olacaktır. O halde bu noktada Antik Yunan'da 'prokope' terimi ile tam olarak ne kastedilmektedir sorusunu sormak yerinde olacaktır.

⁴ Nisbet, burada özellikle Burry'nin görüşlerini eleştirmektedir. Burry, *Idea of Progress* adlı eserinde çeşitli gerekçeler öne sürerek 'ilerleme' kavramının ilk defa Antik ve Roma düşüncesinde kullanılmadığını savlamaktadır. Bkz, Burry, a.g.e, s. 7; Nisbet, a.g.e, s.10-11.

⁵ Nisbet, *History of The Idea of Progress*, s.12.

⁶ İlerleme fikrinin ilk örneği olarak kabul edilen bu ifadeler 20. yüzyılın ortalarında ünlü bilim filozofu K.Popper (1902-1994) tarafından tekrar dikkate alınarak bilimsel ilerleme teorilerinin oluşturulmasında bir referans noktası olmuştur. Popper *Conjectures and Refutations* adlı yapıtında Xenophanes'in söz konusu ifadelerine gönderme yaparak, objektif bir doğruluğun olduğu ve bilimin de zamanla bu doğruluğa yaklaştığını bildirerek, bilimsel ilerleme anlayışını karakterize etmiştir. Bkz: Popper, a.g.e, s. 226; Nisbet, a.g.e, s. 11.

⁷ R. Koselleck, *İlerleme*, Çev: Mustafa Özdemir, Dost Kitapevi, Ankara 2007, s. 41. Ayrıca bkz. J. Burry, a.g.e, s.23.

Alman tarihçi Koselleck'e göre 'prokope' terimi Antik Yunanda zamansal boyutta her şeyi kapsayan bir değişim⁸ süreci içerisinde değerlendirilmemiştir. Bu terim daha çok devlet, toplum ve ahlaki alanlar ile sınırlandırılmıştır. 'Prokope' anlamsal olarak ahlaki mükemmelleşme ve toplumsal iyileşmenin bir nihai noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹ Bu anlayış Antik dönemde ilerleme algılamasının sadece sınırlı bir şekilde değişen toplum ve devlet düzlemi içinde kaldığını işaret etmektedir.

Öte yandan bu dönemdeki ilerlemeyi esas alan değişimin seyri, gerek Ortaçağ'dan gerekse Modern anlayıştan farklı olarak doğrusal değil de döngüsel bir eksende seyretmektedir. Bu anlayışta zaman içinde iyiye doğru bütünlük arz eden bir yön bulunmamaktadır.¹⁰ Diğer bir deyişle, bu süreçte iyi'den kötüye, kötüden iyi'ye geçiş, gelecek zaman kipinde değil de; geçmiş ve şimdiki zamanda gerçekleşmektedir. Bu da ilerleme anlayışının döngüsel olduğuna işaret etmektedir.¹¹

Tarihçi J. Burry, (1861-1927) Antik Yunan'da kullanılan 'ilerleme' kavramının modern kullanımdan çok farklı olduğunu savlarken, Antik düşünürlerin tarih ve toplum anlayışlarının döngüsel bir biçimde olduğunu ve bunun da geleceğe yönelik iyimser bir düşüncüyü engellediğini ileri sürmüştür.¹²

Helen döneminin (M.Ö.600-330) sonuna kadar Antik Yunan düşünürlerinin 'ilerleme' (prokope) kavramını sadece toplum ve devletin döngüsel bir biçimde değişimi olarak ele aldıkları görülmektedir. Fakat Antik dönemin sonlarına doğru ya da Hellenistik Döneme (M.Ö.323-M.S.150) girilmesiyle birlikte 'ilerleme' kavramını farklı şekilde ele alan iki düşünür ile karşılaşmaktayız. Bunlardan birisi Romalı şair ve düşünür Lucretius (M.Ö. 99-55) diğeri ise Stoalı düşünür Seneca'dır (M.Ö.4- M.S.65). Öncelikle Lucretius'un görüşlerini ele alalım.

Lucretius'un ilerleme fikrine yönelik düşünceleri *On The Nature of Thing* (Nesnelerin Doğası Üzerine) adlı eserinin beşinci cildinde detaylı olarak irdelenmiştir. Nisbet, Lucretius'un söz konusu eserinde bugün bizim için ilerleme kavramına denk gelebilecek bir terim olan 'progreidents' terimini kullandığını iddia etmektedir.¹³ Bu doğrultuda 'progreidents'in zamanla 'progressus' ve 'progress' terimlerine dönüşerek günümüze kadar ulaştığı iddia edilmektedir. Benzer şekilde Amerikalı düşünür F.S.Marvin de

⁸ 'Değişim' kavramı Antik düşünürlerin birçoğunda pejoratif (olumsuz) anlamda kullanılmıştır. Dolayısıyla burada 'değişim' kavramı ile kastedilen varlığın özsel nitelikteki değişimi değildir. 'Değişim' varlığın yapısını değiştirmeden bir durum geçişi olarak ele alınmaktadır. Burry Antik dönemde 'ilerleme' fikrinin olmamasını düşünürlerin 'değişim' kavramına takındıkları tutum ile açıklamaktadır. Ona göre "Yunan filozoflarının düşünce biçimlerindeki genel, doğru ve mutlak olanı arama çabaları değişim fikrine karşı bir önyargı oluşturmalarına yol açmıştır". Bkz, Burry, a.g.e, s.9.

⁹ Koselleck, *İlerleme*, s. 31.

¹⁰ Koselleck, *İlerleme*, s. 24.

¹¹ Sidney B. Fay, "The Idea of Progress", *The American Historical Review*, vol. 52, No. 2, Oxford University Press, England, 1947, s. 233.

¹² J.B. Burry, *The Idea of Progress*, Dover Publication, New York, 1960, s. 9.

¹³ Nisbet. *History of The Idea of Progress*, s. 42.

'ilerleme' kavramının geniş anlamıyla, insanlığın ilerlemesi olarak görülmesi sonucunda bu tür bir ilerlemenin ilk örneklerinin Lucretius'ta bulabileceğini ileri sürmektedir.¹⁴

Lucretius *On the Nature of Thing (Nesnelerin Doğası Üzerine)* adlı eserinde insanlığın kültürel ilerlemesini betimlemiştir. Bu eserde insanlığın ilkel yaşamdan medeni yaşama geçerken göstermiş olduğu bütün faaliyetler 'ilerleme' (progredients) olarak belirtilmiştir. Örneğin ateşin keşfedilmesi, yiyecek ve giyecek için çeşitli araç ve gereçlerin yapılması, evlerin yapılması, toplumsal kuralların oluşturulması, çeşitli sanatların geliştirilmesi... vb. gibi çalışmalar Lucretius için ilerleme (progredients) olarak tanımlanmıştır.

Lucretius'un bu ifadelerle, 'ilerleme' (progredients) kavramını insanın varlığını ayakta tutmak ve geliştirmek için elde ettiği bütün araç-gereç ve bilgilerle özdeşleştirdiğini görmekteyiz. İnsanlık tarafından üretilip ortaya konulan her tür bilgi, kültür olarak tanımlandığı zaman, Lucretius'un ilerleme anlayışının kültürel bir ilerlemeden başka bir şey olmadığı ortaya çıkar. Nisbet'in aktardığına göre, Lucretius'un öne sürdüğü bu kültürel ilerleme anlayışı benzer biçimde XVIII. ve XIX. yüzyıl düşünürleri tarafından insanlığın ilerlemesi olarak tekrar ele alınacaktır.¹⁵

'İlerleme' kavramını Helen düşünce çizgisinden farklı olarak ele alan diğer önemli bir düşünür ise Stoacı filozof Seneca'dır. Seneca, Antik ve Roma düşüncesinde (Lucretius'un dolaylı ifadelerini dikkate almazsak) bilgi ve bilimin ilerlemesinden bahseden ilk düşünürdür. Burry, Seneca'nın bilginin ilerlemesine yönelik görüşlerini şu şekilde aktarır:

Bugün bizleri meşgul eden Ay tutulmasının nedenlerini birçok insan bilmemektedir. Bir gün gelecek şu an bizim için anlaşılmasız olan birçok problem insan gayretiyle (diligent) açıklığa kavuşacak..., günümüzde ne kadar hayvan türü bilmekteyiz. **Bir zaman gelecek insanlar bugün bilinmeyen birçok şeyi bilecekler.** Bizim anılarımız insanların zihinlerinde unutulup (fade) gittiği zaman, birçok keşif gelecekte yapılacak (reserved).¹⁶

Bu ifadeler dikkate alındığında, Antik literatürde özellikle bilimin ilerleyeceğini ya da bilimsel keşiflerin gelecekte yapılacağını vurgulayan ilk ve tek düşünürün Seneca olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁷ Seneca bu ifadeleriyle ilerleme fikrinin gelecek zaman kipinde ve doğa bilgisinin elde edilmesiyle gerçekleştirileceğini savlayarak, modern dönemden günümüze kadar kullanılan 'ilerleme' (progress/progressus) kavramının ilk izlerine işaret etmektedir.

¹⁴ F. S. Marvin, "Idea of Progress", *Progress and History*, Oxford University Press, England, 1919, s. 5-6.

¹⁵ Nisbet, *History of The Idea of Progress*, s. 42-43.

¹⁶ Burry, *The Idea of Progress*, (vurgu bana ait), s. 13-14.

¹⁷ Burry, *The Idea of Progress*, s.15.

2- Ortaçağda 'İlerleme' (Profectus) Kavramı: Dinin Bir Kategorisi Olarak 'Profectus'

Ortaçağ entelektüel faaliyetlerinin merkezinde din bulunduğu için, bu süreçte her kavram ve düşünce din ile ilişkilendirilerek anlamlandırılıp ve açıklanmaktadır. Bu paradigmanda 'ilerleme' kavramı da teolojik bir yapı içerisinde ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu dönemde 'ilerleme' sadece teolojik anlamda bir derinleşme ve gelişmeyi ifade eder. Bu nedenle ilerleme anlayışı 'profectus' kavramı ile özdeşleştirilmiştir. 'Profectus' sadece Tanrı'ya yaklaşmayı hedefler.¹⁸

'Profectus' anlayışının en açık örneğini Augustinus'un *The City of God* (Tanrı Devleti) adlı eserinde görmek mümkündür. Augustinus (354-430), bu eserde ilerleme anlayışını teolojik bir sistem içerisinde ele alarak açıklamaya çalışmıştır. Burada ilerleme (profectus) geçici olan yeryüzü devletinden, ebedi olan Tanrı devletine doğru bir süreci belirtmektedir. Bu süreç inançla ya da iman etmeyle öğrenilebilen bir ilerleyişe tekabül etmektedir. Bu durumda bireyler için kutsal bir eğitimin ya da ahlaki bir eğitimin ne kadar önemli olduğu açığa çıkmaktadır. Bu süreçte ilerleme (profectus) bireysel ruh'un ahlaki bağlamda geliştirilmesi ile ilgilidir. Birey kutsal bilgilerle kendini donatarak öteki dünyaya hazırlanır.¹⁹ Diğer bir ifadeyle, bireyler Tanrıya iman etme açısından diğerlerine nazaran daha az ya da daha çok ilerde olmak şekliyle, kendilerini öteki dünyaya hazırlarlar.

Burry'e göre, Augustinus'un kutsal öğretiyeye (doctrine of providence) bağlı olarak oluşturduğu ilerleme (profectus) anlayışı Ortaçağ düşünce yapısını etkilemekle birlikte tamamıyla da belirlemiştir.²⁰ Dolayısıyla Augustinus'tan sonra gelen düşünce geleneği de bu ilerleme (profectus) anlayışını değiştirmeden sürdürmüştür.

Burada 'profectus' teriminin Antik dönemde kullanılan 'provoke' ve Modern dönemdeki 'progressus' teriminden farklı olarak inanca bağlı olarak öğrenilebilen bir ilerleyiş olduğu görülmektedir. Fakat kavramsal farklılık sadece bundan ibaret değildir. 'Profectus' kavramının Antik dönemdeki prokope'den iki önemli hususta ayrıldığını görmekteyiz. Birincisi, Antik dönemde ilerleme (prokope) doğrudan bir hedef gözetmemesine rağmen; Ortaçağda ilerleme (profectus) bir hedefe (Augustinus'un terminolojisinde Tanrı devletine) işaret etmektedir. İkinci önemli ayırım ise Antik dönemde ele alınan ilerlemenin (provoke) döngüsel bir boyut sergilemesine rağmen, Ortaçağda bu süreç çizgisel bir boyut ile kavramsallaştırılmaktadır.

Öte yandan, Ortaçağda ele alınan ilerleme (profectus) kavramının modern dönemdeki progressus'tan benzerlikleri ve farklılıkları da dikkat çekmektedir. Özellikle ilerlemenin bir hedef yönünde doğrusal bir boyutta ele alınması bu kullanımı modern dönemdeki progressus'a yaklaştırmaktadır. Fakat bu benzerliklere rağmen bazı düşünürler Ortaçağ Hıristiyan dünyasında ele alınan ilerleme (profectus) kavramının modern

¹⁸ Koselleck, *İlerleme*, s. 21.

¹⁹ Marvin, "Idea of Progress", s. 7.

²⁰ Burry, *The Idea of Progress*, s. 22.

dönemdeki ilerleme (progressus) anlayışından farklı olduğuna dikkat çekmiştir. Özellikle J. Burry, Ortaçağ Hıristiyan dünyasında 'ilerleme' (profectus) kavramının kutsal bir doktrine bağlandığı için gerçek bir ilerleme anlayışının olmadığını ileri sürmüştür.²¹ Amerikalı tarihçi S.Fay'ın da belirttiği gibi, buradaki ilerleme (profectus) anlamındaki iyileşmeyi insanın kendi bireysel çabası belirlemez; Tanrı ve kutsal güçler belirler; ya da müdahale eder.²²

3- Modern Dönemde 'İlerleme' (Progressus) Kavramı: Bilimin Bir Kavramı Olarak 'Progressus'

Modern dönemde 'ilerleme' (progressus) kavramı Ortaçağ anlayışından farklı olarak doğaya²³ ilişkin bilginin elde edilmesi ile kavramsallaştırılmıştır. Bu dönemde dinsel bağlamda bir ilerlemeye işaret eden 'profectus' kavramı yerine, doğaya ilişkin bilginin ilerlemesi anlamına gelen 'progressus' terimi kullanılmıştır.²⁴ Bu süreçte doğaya ilişkin bir bilgi elde edilmesini sağlayan güdü ise doğaya egemen olma isteğidir. Diğer bir ifadeyle, progressus'u karakterize eden temel düşüncenin, doğayı kontrol altına alma ve egemen olma isteğinin olduğu söylenebilir.²⁵

Modern dönem²⁶, modern sıfatına uygun olarak birçok yeniliği içinde barındırmaktadır. Bu yeniliklerden en dikkat çekici olanı kuşkusuz doğaya yönelik bir bakış açısının değişmesidir. Ortaçağ düşüncesine göre 'doğa' değer bakımından aşağı bir konumda görüldüğü için araştırılması ve keşfedilmesi gereken bir yer olarak görülmemekteydi. Oysa modern dönemde 'doğa' araştırılması ve keşfedilmesi gereken bir yer konumuna yükselmişti.²⁷

Modern dönemde doğaya yönelik bu bakış açısının değişmesi, Rönesans başlarında doğaya yönelik ilgi ve merakı arttırarak, zamanla doğaya egemen olma isteğini doğurmuştur. Fakat Rönesans natüralizmine göre doğa içinde birtakım gizemli güçleri barındırdığı için, insan aklının doğayı kavrayamayacağı inancı yaygındı. Dolayısıyla Rönesans başlarında doğaya egemen olmanın araçları olarak 'büyü' ve 'sihir' gibi irrasyonel unsurlar benimsenmişti.²⁸

²¹ Burry, *The Idea of Progress*, s. 10.

²² Fay, "The Idea of Progress", s. 234.

²³ Bu dönemde 'doğa' kavramından anlaşılacak dış dünyadaki tek tek nesnelere. Örneğin: güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, deniz, toprak ve insanlar doğa kapsamında ele alınan tek tek nesnelere. Ayrıca bkz: F. Bacon, *Novum Organum*, s.119.

²⁴ Koselleck, *İlerleme*, s. 49.

²⁵ Marvin, "Idea of Progress", s. 9.

²⁶ Modern dönemin zamansal aralığı hususunda düşünürler tarafından birçok argüman ileri sürülmüşse de tam bir konsensüs'ün sağlandığı söylenemez. Dolayısıyla biz konumuz gereği bu tartışmalara girmeyerek, Modern Dönem ifadesiyle Batı Avrupa'daki XVI. ve XVII. yüzyıllar arası gelişmeleri dikkate alacağız.

²⁷ Koselleck, *İlerleme*, s. 50.

²⁸ Alexandre Koyre, *Yeniçağ Biliminin Doğuşu*, Çev: Kurtuluş Dinçer, Ara Yayınları, İstanbul, 1989, s. 38-39.

Rönesans sonlarına doğru bu anlayış terk edilerek doğanın bilimsel bir yöntemle araştırılabileceği düşüncesi benimsenmiştir. Bu çerçevede modern düşünürlerin Rönesans 'büyü' ve 'sihir' geleneğinden önemli bir fikir aldıkları göze çarpmaktadır: "*Bilgi sadece gerçeğin seyredilmesi değil, doğa üzerinde egemenlik kurma, doğayı insanın isteklerine uygun hale getirme çabasıdır.*"²⁹ Progressus'u karakterize eden temel düşünceyi, doğayı kontrol altına alma ve egemen olma isteğiyle sınırladığımız zaman, bu kavram veya fikri oluşturan temel düşüncenin de Rönesans 'büyü' ve 'sihir' geleneğinden çıktığı iddia edilebilir.

Doğaya egemen olma hususunda büyü ve sihir yöntemlerinden sıyrılıp, doğanın bilgisinin bilimsel bir yöntemle elde edilmesi gerektiğini öne süren öncü düşünürlerden birisi F. Bacon'dır. (1561-1626). Bacon çağının teknik buluşlarını öne sürerek doğanın büyü ve sihir yöntemleri ile değil de, ancak bilimsel bir yöntem ile kavranabileceğini göstermeye çalışmıştır. Ona göre, "*doğa sadece doğanın kurallarına uyularak kontrol altına alınabilir*"³⁰

Bacon, doğayı bilimsel bir yöntemle incelemenin 'sihir' ve 'büyü' gibi yöntemlerden daha üstün olduğunu gerekçelendirmek adına döneminde gerçekleşen üç önemli buluşa; 'matbaa', 'pusula' ve 'baruta' işaret eder. Bacon'a göre söz konusu buluşlar dünyanın çehresini değiştirdiği gibi, moderns'lerin (yenilerin) ancients'lardan (eskilerden) daha üstün ve daha ilerde olduğunun somut örneğidir.³¹ Bacon bu türden gelişmeleri göz önünde bulundurarak doğaya egemen olma hususunda doğanın bilgisinin bilimsel bir yöntemle elde edilmesi gerektiğini ve böylelikle de bir 'progressus'un gerçekleşeceğine inanmaktadır. Bu inancını somutlaştırmak adına da doğanın bilgisinin elde edilmesinde yerleşik yöntemin eksikliğini vurgulayarak, yeni bir yöntem öne sürmüştür. Bacon'un öne sürmüş olduğu bu yeni yöntem 'progressus' kavramının bilgi kuramsal temellerini oluşturmuştur. Bu anlayışa göre doğada bir takım yasaların olduğu ve bu yasalara bilimsel bir yöntemle ulaşılabileceği işaret edilmektedir. Bu çerçevede söz konusu yöntemi kullanan bilim adamları doğanın sırlarına nüfuz ederek zamanla var olan bilgilere yenilerini ekleyeceklerdir.

Bacon'un bu bakış açısından yola çıkan düşünürler için 'ilerleme' (progressus) kavramını karakterize eden temel unsur modern bilim olmaktadır. Diğer bir deyişle, 'ilerleme' kavramını meşrulaştıranlar aynı zamanda modern bilimin öncüleridir.³² Fakat burada modern bilimin 'progressus kavramını' değil de; 'progressus fikrini' oluşturduğunu belirtmek daha doğru olacaktır. Çünkü 'ileriye adım' veya 'öne yürüme' anlamlarına karşılık gelen 'progressus'un içeriği modern bilim imgesiyle doldurularak bir fikre dönüştürülmüştür.

²⁹ Rossi, *Gemi Batıyor, Seyreden Yok. İlerleme Fikri*, s. 44.

³⁰ F. Bacon, *Novum Organum*, Çev: Sema Önal, Say Yayınları, Ankara, 2012, s. 120.

³¹ Bacon, *Novum Organum*, s. 198.

³² Georg Henrik Von Wright, "Progress: Fact And Fiction", *The Idea Of Progress*, eds: Arnold Burgen, Peter Mclaughlin, Walter De Gruyter Press, Germany, 1997, s. 3.

4- XVIII. Yüzyılda 'İlerleme' Kavramı: Tarih ve Toplum Bilimlerini de Kapsayan 'Extentus Progressus'

Doğaya egemen olma isteği ve doğanın bilgisinin elde edilmesiyle karakterize olan 'progressus' kavramı modern dönemde bir başarı göstermişti. Kopernik, Kepler, Galileo ve Newton tarafından somutlaştırılan bu başarılar Aydınlanma düşünürlerinin progressus'a olan güven ve bağlılığını pekiştirmiştir.

Rönesans'la başlayan doğa bilimlerinin başarısı, XVIII. yüzyıla geldiğinde insan aklının doğa karşısında güçlü ve egemen olma bilincini doğurmuştur. Nitekim Aydınlanma düşünürleri de bu bilinçle yola çıkarak aklın egemenlik alanını daha da genişletmeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda modern dönemde karakterize olan progressus'u yaşamın diğer alanlarına (özellikle de beşeri bilimlere) tatbik ederek, daha genel ve kapsayıcı bir ilerleme fikri (extentus progressus)³³ oluşturmak istemişlerdir. Buna göre daha önce doğa bilimlerinin yasalarını keşfedip progressus'u gerçekleştiren 'akıl' şimdi de doğa çerçevesi içinde bulunan tarih/toplum bilimlerinin yasalarını keşfederek 'extentus progressus'u oluşturacaktır.

Aydınlanma düşünürleri doğa-akıl özdeşliği varsayımına dayanarak ("doğa ile akıl, nesne ile zihin arasında doğrudan bir uygunluk vardır ilkesine dayanarak")³⁴ tarih/toplum bilimlerinin de doğa bilimleri türünden benzer yasalara tabi olduğunu, dolayısıyla progressus'un içeriğine bu bilimlerinin de eklenmesi gerektiğini düşünerek genel bir ilerleme fikri (extentus progressus) tasarlamışlardır.

Bu genel ilerleme fikri (extentus progressus) Aydınlanma düşünürlerinin eserlerine insanlığın ilerlemesi olarak yansımıştır. Özellikle Fransız Aydınlanmacılarından Turgot [*Universal History (Evrensel Tarih)*] ve Condorcet'in [*Esquisse d'un Tableau Historique des Progres de l'esprit Human (İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı)*] yapıtlarında 'progressus'un genel anlamda insanlığın ilerlemesi olarak ele alındığı görülecektir.

Öte yandan, Bir insanlık tarihi serüveni olarak Progressus'un bu dönemdeki kullanımı, onu Ortaçağ Hristiyan dünyasında kavramsallaştırılan profectus'a yaklaştırmaktadır. Bu anlamda İngiliz tarihçi E. Carr haklı olarak çağdaş tarihçiliğin kurucuları olan Aydınlanma düşünürlerini Yahudi-

³³ Latince kökenli olan 'extentus progressus' terimsel anlamıyla kapsam alanı genişletilmiş ilerleme olarak tanımlanabilir. Burada 'extentus' (kapsamı genişletilmiş) sıfatını temsil eden unsurlar tarih ve toplum bilimleridir. Ayrıca belirtmek gerekir ki 'extentus progressus' Aydınlanma düşünürleri tarafından kullanılan bir kavram değildir. Aydınlanma düşünürleri doğa bilimlerindeki ilerlemeye karşılık gelen progressus'u aynı zamanda tarih ve toplum bilimleri için de kullanmışlardır. Bu da bir kavram ve anlam belirsizliğine yol açmaktaydı. Bu nedenle 'extentus' sıfatını kullanarak tarih ve toplum bilimlerini de kapsayacak şekilde bir kavramlaştırma gereği duyduk. Ayrıca bundan sonraki süreçte 'extentus' kavramı ile tarih ve toplum bilimlerindeki ilerleme, 'progressus' ile de doğa bilimlerindeki ilerlemeler kastedilecektir.

³⁴ M. Gökberk, *Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 222.*

Hristiyan çizgisel tarih anlayışını sekülerleştirenler olarak değerlendirilmektedir.³⁵

5- XIX. Yüzyılda 'İlerleme' Kavramı: Yasaları Araştırılan 'Extentus Progressus'

Aydınlanma düşünürleri doğa yasaları ve toplum yasalarının benzer nitelikte olduğunu dolayısıyla da hem doğa bilimlerinde hem de toplum bilimlerinde aynı türden bir ilerlemenin olacağını düşünerek 'extentus progressus' kavramını kurgulamışlardır. Bu anlamda insan yaşamını kapsayan bütün alanlarda bir ilerleme söz konuydu.

XIX. yüzyıla geldiğimizde özellikle S. Simon ve A. Comte gibi düşünürlerin, Aydınlanmadan kalan bu düşünceleri paylaşmakla birlikte bir adım daha ileri giderek ilerlemenin tabii olduğu yasaları açığa çıkarmaya çalışmışlardır. Simon ve Comte'da doğa bilimlerinde olduğu gibi toplum bilimlerinde de bir takım yasaların olduğu inancına dayanarak, her iki alanda da zorunlu ilerleme yasalarının olduğunu kabul etmişlerdir. Onlara göre bu yasalar insanlar tarafından oluşturulmadığı gibi, insanlar tarafından da değiştirilemez. Bu bağlamda filozofun görevi söz konusu yasaları keşfedip ilerlemenin seyrini hızlandırmak olacaktır.³⁶

Bu doğrultuda A. Comte hocası Simon'un görüşlerinden de yararlanarak daha dizgesel bir doktrin geliştirmiştir. Rönesanstan beri doğa bilimleri ile koşut olarak yıldızı parlayan 'progressus' çağdaşları gibi Comte'un da güvenini kazanmıştı. Comte'un progressus'a duyduğu bu güven onda progressus'un bir takım yasalara bağlı olduğu inancını oluşturmuştur. Comte da bu maksatla hocası Simon'un izinden giderek ilk önce progressus'un yasalarını ortaya çıkarıp daha sonra bu yasaları 'extentus' a uyarlamaya çalışacaktır.

Bu düzen (yasa) her bilgi branşımızın art arda üç farklı teorik halden geçmesine dayanır: teolojik ya da kurgul hal; metafizik ya da soyut hal; bilimsel ya da pozitif hal.³⁷

Comte bu ifadeleri ile bilimler ile bilgi branşlarının tıpkı zihinsel alanda olduğu gibi üç farklı evreden geçerek bir ilerleme sağladığını beyan etmektedir. Örneğin, astronomi bilimi tıpkı insan zihninin ilerlemesi gibi teolojik, metafizik ve pozitif olmak üzere üç farklı evreden geçmiştir. Diğer bir deyişle, gezegenler ve bunların hareketleri ilk önce teolojik evrede dinsel tasarımlarla, metafiziksel evrede soyut varlıklarla, pozitif evrede ise bilimsel yasalar aracılığıyla açıklanmıştır.

Comte'un ileri sürdüğü bu üç hal yasası progressus'a işaret etmekle birlikte aynı zamanda progressus'un yasalarını da açığa çıkarmaktadır.

³⁵ E.H. Carr, *Tarih Nedir?*, Çev: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 171.

³⁶ Nisbet, *History of The Idea of Progress*, s. 251.

³⁷ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Kursları*, Çev: Erkan Ataçay, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001. s. 33.

Diğer bir deyişle, öne sürülen üç hal yasası aynı zamanda progressus'un yasaları konumundadır. Comte'a göre bu üçlü evre zamansal olarak bilimler ya da bilgi branşlarına göre değişiklik gösterse de, her bilim veya bilgi branşı bu üçlü evreyi atlamaksızın geçirmek zorundadır. Örneğin bir bilim metafizik evredeyken diğer bilim pozitif evrede olabilir, fakat metafizik evrede olan da netice itibarıyla pozitif evreye (hızlı ya da yavaş) geçecektir.

İnsan zihninin bu genel dönüşümü bugün neredeyse bütünüyle tamamlanmıştır. Daha önce de açıkladığım gibi artık geriye yalnızca pozitif felsefeyi içine sosyal fenomenlerin incelenmesini de dahil ederek tamamlamak ve ardından onu tek bir homojen doktrin kütleli olarak özetlemek kalmıştır.³⁸

Comte'un bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere gerek insan zihninin gerekse bilimlerin birçoğunun pozitif evreye ulaştığını, fakat sosyal fiziğin henüz pozitif evreye ulaşmadığını, dolayısıyla kendisinin de gaye olarak sosyal fiziği pozitif evreye ulaştırmak istediğini bildirmektedir. Bunun için sosyal fizyolojiye pozitif evreye geçen bilimlerin yöntemini uygulamak gereklidir. Diğer bir ifadeyle, Comte Rönesanstan beri bilimlerin bir çoğunun üç hal yasasına bağlı olarak progressus'u gerçekleştirdiğini, fakat sosyal fiziğin henüz bu başarıyı gösteremediğini belirtmektedir. Sosyal fiziğin de aynı başarıyı göstermesi için pozitif evreye geçen bilimlerin yöntemini benimsemesi gerekir.

SONUÇ

'İlerleme' kavramının normatif ve değer yüklü olması, bu kavrama hangi norm ve değerlerin en uygun olduğu sorununu da beraberinde getirmiştir. Çalışmamızda da görüldüğü üzere, düşünürler tarafından bu hususta farklı tezler ileri sürülmüştür. Bazı düşünürler (R. Nisbet ve ardılları) 'ilerleme' kavramının Antik Yunan uygarlığında, bazıları da (J. Burry, P. Rossi) Modern dönemde karakterize olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu tezlerden hangisinin doğru olup olmadığı 'ilerleme' kavramına en uygun norm ve standartların hangisi olduğunun belirlenimi ile paraleldir. Başka bir deyişle, 'ilerleme' kavramına en uygun norm ve standartların belirlenmesi söz konusu probleme bir ışık tutacaktır.

Bu maksatla 'ilerleme' kavramını içsel (intrinsic) ve dışsal (extrinsic) olmak üzere iki anlam kategorisine ayırmak doğru bir yol olacaktır.³⁹ Burada içsel (intrinsic) anlam statik yapıda olan ve yapısal olarak kavrama içkin olan anlamdır. Dışsal (extrinsic) anlam ise değişken yapıda olan ve kavramın geçici olan anlamlarıdır.

'İlerleme' kavramına ilişkin yapılan bu ayrımın dışsal (extrinsic) anlamı tarihsel süreçte, içsel anlamı ise etimolojik çözümlemeye açığa çıkmaktadır. Tarihsel süreçte dışsal (extrinsic) anlam belirli dönemlerde

³⁸ Comte, *Pozitif Felsefe Kursları*, s. 56.

³⁹ Bu kavram ayrımı bir anlamda Galileo ve Descartes'ın nesnelere için yapmış oldukları birinci nitelikler ve ikinci nitelikler ayrımını akıllara getirebilir. Amaç aynı olsa da içerik olarak bir takım farklılıkların olduğu dikkate alınmalıdır.

egemen güçlerin (bilim, din, ideoloji, siyaset) etkisiyle kavrama yüklenen 'değişken unsurlar' olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Antik Yunan'da 'prokope' (ilerleme) kavramının dışsal (extrinsic) anlamını siyasi ve toplumsal öğeler, Ortaçağ Hristiyan Dünyası'nda profectus'un dışsal anlamını teolojik öğeler, Modern dönemde ise progressus'un dışsal anlamını bilimsel nitelikteki (doğaya ilişkin) bilgiler oluşturmaktadır.

Etimolojik çözümlemede 'ilerleme' (progressus) kavramının içsel (intrinsic) anlamı irdelendiğinde, 'progressus' 'pro' ön ekinin ve 'gressus' sözcüğünün birleşiminden oluşmaktadır; 'pro': önde, ileriye; 'gressus' ise yürüme ve adım anlamlarına karşılık gelmektedir.⁴⁰ İleri adım olarak belirlenen 'progressus' terimi, 'progredior' (ileriye adım atma) fiili ile birlikte düşünüldüğünde, 'ileriye adım atmanın' kısa zaman ölçeğinde bir yön ve hedefe işaret ettiği ortaya çıkmaktadır. bu manada ortaya çıkan içsel anlam: Doğrusal boyutta bir hedefin olmasıdır.

'İlerleme' kavramına içkin olan bu içsel anlam bizlere bir şeyin ilerleme sayılabilmesi için, bu temel anlamı içermesi gerektiğini bildirmektedir. Ayrıca bu içsel anlamdan mantıksal olarak şu anlamlara (standartlara) da ulaşmak mümkündür:

- a) Öne sürülen hedef istenilen ve ulaşılması gereken bir nokta olduğu için ilerleme (progressus) ya da ileri doğru adım atma (progredior) 'daha iyi' ve 'daha üstün' olarak değerlendirilir.
- b) İleri doğru adım atmanın daha iyi olduğunu belirleyen 'hedef' kavramı olduğu için hedef doğrultusunda atılan her adım bir önceki adıma göre 'daha iyi' ve daha üstün' olmalıdır.
- c) Hedef, ulaşılması istenen bir nokta olduğu için ilerlemeyi gösteren standartlar ya doğrudan hedefle ilişkilendirilmeli ya da hedeften türetilmelidir.

'İlerleme' kavramının etimolojik çözümlemesine dayanarak elde edilen dışsal (extrinsic) anlam söz konusu kavramı çok anlamlı bir zemine taşıyarak bir belirsizliği ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla içsel (intrinsic) anlam (doğrusal boyutta bir hedefin olması) ve bu anlamdan mantıksal olarak türetilen diğer standartları (a, b, c,) karakteristik unsurlar olarak dikkate aldığımızda, hem 'ilerleme' kavramı üzerinde bir konsensüs sağlandığını, hem de 'ilerleme' kavramının sanıldığı gibi aksine ilk kez modern dönemde değil de, Ortaçağ Hristiyan dünyasında şekillendiğini söyleyebiliriz. İçsel anlam ve bu anlamdan mantıksal olarak türetilen diğer anlamlar bağlamında 'profectus' 'progressus'un ilk örneğidir.

- i) Her iki kavramda doğrusal boyutta bir hedefe ulaşma isteği ile karakterize olmuştur. (Profectus'da hedef kıyamet günü ya da Tanrı devleti ile sınırlandırılmış, progressus'da ise bu hedef doğayı kontrol altına alma ve ona egemen olma gayesiyle belirlenmiştir.)
- ii) Hedef (goal) ulaşması istenen bir husus olduğu için bu süreç olumlu ve iyimser (optimistic) bir bakış açısıyla belirlenmiştir.

⁴⁰ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 102.

(profectus'da hedef ya da kıyamet günü insanın ilk günah nedeniyle düştüğü dünyadan kurtulmayı işaret eder. Progressus'da ise doğaya egemen olma insanlığın refah ve mutluluğunu arttıracaktır.)

- iii) Her iki kavram da bir değerlendirme ölçütüne sahip ve bu ölçüt hedef ile doğrudan ilintilidir. (Profectus'da iman etme ölçütü, hedef olan kıyamet günü ile doğrudan ilintilidir. Progressus'da ise bilimsel yöntem ölçütü doğaya egemen olma hedefi ile ilintilidir.)

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia (1998) *Felsefe Terimler Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Burry, J.B (1960) *The Idea of Progress*, Dover Publication, New York.
- Bacon, F (2012) *Novum Organum*, Çev: Sema Önal, Say Yayınları, Ankara.
- Carr, E. H (2011) *Tarih Nedir?*, Çev: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Comte, Auguste (2001) *Pozitif Felsefe Kursları*, Çev: Erkan Ataçay, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Fay, Sidney B (1947) "The Idea of Progress", *The American Historical Review*, vol. 52, No. 2, Oxford University Press, England.
- Gökberk, Macit (2002) *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Koselleck, R (2007) *İlerleme*, Çev: Mustafa Özdemir, Dost Kitabevi, Ankara.
- Koyre, Alexandre (1989) *Yeniçağ Biliminin Doğuşu*, Çev: Kurtuluş Dinçer, Ara Yayınları, İstanbul.
- Marvin, F. S (1919) "Idea of Progress", *Progress and History*, Oxford University Press, England.
- Nisbet, R (1998) *History of The Idea of Progress*, Transaction Publisher, USA.
- Popper, K.R (1965) *Conjectures and Refutations, (The Growth of Scientific Knowledge)*, Routledge and Kegan Paul Press, London.
- Rossi, Paolo (2002) *Gemi Batıyor, Seyreden Yok. İlerleme Fikri*, Çev: Durdu Kundakçı, Dost Kitabevi, Ankara.
- Wright, Georg, Henrik (1997) "Progress: Fact And Fiction", *The Idea Of Progress*, eds: Arnold Burgen, Peter Mclaughlin, Walter De Gruyter Press, Germany.